

Людмила ОХОЦЬКА

Вперше на дитину як на дитину, а не лише тінь дорослої людини, чи її мініатюру, поглянув у своєму педагогічному романі-трактаті «Еміль, або Про виховання» Жан-Жак Руссо. Саме під впливом «Емілія» виховання у II пол. XVIII ст. стає однією із головних тем розмов не тільки французьких салонів, але й будинків знаті багатьох країн.

Байдужість до дитини, відсутність почуттів, пов'язаних з дитинством, певна анонімність дитини у суспільстві, де цінністю була зрілість – це відношення до дитини, яке тривало у суспільствах впродовж багатьох століть, і яке починає змінюватися в другій половині XVIII століття. Досконало ілюструє ці зміни міщанська драма, в якій популярними стають портрети дітей і сценки з дитиною в центрі композиції. Завдяки Руссо, (який, до речі, жодного твору для дітей не написав), нове відношення до дитини увійде й до творів виразно особистого характеру, якими є автобіографія.

До XVIII ст. в польській літературі дитина і дитинство не відігравали якоїсь значної ролі. Ставлення до дитини було як до постаті мало важливої, яку можливо було оспівувати хіба що у колискових.

Для романтичної польської літератури раннього періоду (поч. XIX ст.) характерні епізодичні згадки про дитину в сюжетах творів. Ці згадки з'являлися у вигляді коротких спогадів про дитинство або у сцені, що представляє героя, який спілкується з дитиною. («Конрад Валленрод», «Дзяди» А. Міцкевича, IV ч., «Марія» А. Мальчевського, женецька проза Красінського).

Дещо схоже виглядає ситуація в українській літературі, де у давній її період практично відсутній інтерес до дитини, її світу. Образи дітей представлено схематично, переважно як об'єкти виховання. Проблеми дитини, її світогляд, побут зацікавлюють представників прози нової української літератури кінця ХІХ ст. (І. Нечуй-Левицький "Вітрогон", "Невинна", І. Франко "Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", Панас Мирний "Морозенко", цикл "Як ведеться, так і живеться", Б. Грінченко "Украла", "Кавуни", "Олеся», М. Коцюбинський "Ялинка", "Харитя", "Маленький грішник", "Подарунок на іменини"). Уваги заслуговує роман-хроніка «Люборацькі» Анатолія Свидницького, творця першого українського соціально-психологічного роману, в центрі сюжетної лінії якого доля чотирьох дітей сільського священника.

Перш, ніж займатися описом дитини у романтичній літературі, варто пригадати, яким був західноєвропейський романтичний герой-дорослий. Зазвичай, це самотній індивідуаліст, бунтівник і революціонер, людина нескорена й пристрасна, яка діє в надзвичайних обставинах, змінюючи себе і життя навколо. Найбільші із романтичних індивідуалістів тривають у пошуках контакту з природою і відчують таємничі зв'язки своїх душ із Всесвітом. Думки романтичного героя проникнуті «біллю світу», тому в глибині душі він прагне такого існування, яке б погасило усі дисонанси та дозволило йому жити в згоді із собою і буттям.

Кожна із літератур, охоплена романтичним ідейним рухом та відповідною філософією, наділяла свого романтичного героя, окрім загальних рис, рисами національними. Так, польський романтик був, в першу чергу, трагічним. Способом його існування і метафізичною участю був бунт проти негармонійності світу, який супроводжувався усвідомленням обов'язкового, сталого конфлікту поміж особистістю і світом. Страждання романтичного героя були доказом його людської, чутливої, свідомої і активної кондиції. На безлад і хаос відповідав нещасливою свідомістю, проте, ніщо в світі не зміг би відмовитись від самопізнання. Прагнув жити свідомо, а свідомо означало – трагічно.

Український герой-романтик дещо відрізнявся від подібних західноєвропейських літературних втілень. Як відомо, український романтизм, який охоплює період 20—60-х років ХІХ століття, виник внаслідок суспільно-політичної кризи в Україні кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. Базувався цей літературний напрямок на власних філософських засадах, а виріс на дещо іншому соціальному ґрунті, ніж західноєвропейський, бо живився традиціями українських реалій. Український романтизм розвивався передусім під впливом поглибленого вивчення історичного минулого і народної творчості, тому й переважали у літературі герої, що втілювалися в образ козака, бандуриста чи сироти. Герой-романтик - унікальний максималіст із відчуттям невіршеного конфлікту між світом

внутрішнім і зовнішнім, який не «вписується» у суспільство, не сприймає сьогодення, а майбутнє прогнозує на підставі славетного минулого. Він постійно занурений в етносередовище, адже українська література того часу була одним із важливих чинників вираження і водночас формування національної свідомості. (Оскільки більша частина етнічних українських територій була перетворена на одну з провінцій Російської імперії, то першою формою національної свідомості став місцевий, крайовий патріотизм, який передбачав наголошування на мовній, культурній, етнографічній своєрідності українців).

Людмила

Як згадувалося вище, поруч із дорослим героєм саме у романтиків з'являється і дитяча самодостатня постать. Мабуть, не лише тому, що для поетики романтизму в центрі знаходиться людина, її відчуття, спроби самопізнання, зв'язок із природою і Всесвітом, але й тому, що романтики забронювали для дитини певне місце і певні ролі у ній. Мотив дитини і дитинства часто залишається першоплановим, тому що перетинається з головними проблемами романтизму, часто накладаючись на них. Дитина не просто стає героєм творів, але й темою, яка викликає неоднозначні асоціації, зацікавлює, навіть лякає. З одного боку, романтичній дитині притаманні цілком відповідні риси – невинність, чистота, вразливість, наївність, з іншого – риси, які можуть викликати страх і неспокій – демонічність, клеймо смерті, прокляття, внутрішня прихована хвороба. Все це має нагадувати нам про неоднорідність людської натури. Дитина в романтизмі може уособлювати підступні диявольські сили, яким людина несвідомо підкоряється, але назвати їх, надати їм ім'я не в змозі. У багатьох творах дитина виступає в ролі другого «я» дорослого, відкриваючи темну сторону його буття, об'являючи таким чином таємну і небажану правду про людське ество.

Дитинство в романтиків було символічною префігурацією зрілості. Дитина представлялася із різними біографіями, як така, що залишається у гармонії з природою, простому зв'язку із людьми, але також - втілює у собі весь людський досвід, аж до смерті. Романтична філософія людини трактувала дітей як когось, хто підпорядковується одному, генеральному порядку існування, тому дитячою стає також хвороба віку – розпач буття, індивідуалістичне відчуження, замилювання смертю. Звідси, і сумні, сповнені страждань, і меланхолійні, назначені клеймом смерті, романтичні діти. Наприклад, в «Дзядях» Адам Міцкевич заводить дитину в царство мертвих, змушує співати пісню про смертоносну любов. Романтична дитина, відкрита на пізнання людини, співає про чуже горе, котре кожної миті може стати її власним.

В «Годині роздумів» Юліуша Словацького дитина, занурившись в собі та розпізнаючи там смерть і поразку, втілює найповніше пережиття скрайнього індивідуалізму. Цей герой - не просто типовий романтичний індивідуаліст, що споглядає на своє втрачене дитинство з сумом і мукою, а надзвичайно вразлива і поетична «дитина віку», яка виражає найбільш

суб'єктивний індивідуалізм романтичної людини. Герої «Години роздумів» (їх двоє – старша і молодша дитина, які являються свого роду двійниками) досліджують власну психіку в пошуках правди про себе як про митців. В поемі вони з'являються в паралельних образах, їм визначені подібні долі, у яких їх з'їдає однаковий таємничий неспокій. Обое шукають остаточного втаємничення в правду про себе, що вдається старшій дитині із світлими очима. Це власне у ній відіб'ється найглибша таємниця митця – виявляється, він не є божественним творцем, як здавалося, а лише передає образи і голоси якоїсь космічної правди, більшої, ніж естетична правда самого митця; він лише медіум, загнаний у в'язницю власної уяви, з якої звільнити може тільки смерть. Отже, втаємничення в себе доводить старшу дитину до самогубства, яке є знаком найглибшого самопізнання власного «я». Словацький залишає відкритим питання, чи молодша дитина із чорними очима, яка залишається жити, погодиться на роль медіума, а якщо і погодиться, то чи його поезія виявиться життям, чи, може, також приведе до смерті.

Після 1830 року, поразки листопадового повстання, у польському романтизмі нещастя і смерть отримують сенс. Моральні цінності, котрі біля витоків романтизму пов'язували з дитиною – невинність, простота, любов до буття, вразливість, тепер легко інтерпретуються в душі християнської антропології – покори, любові, святої невинності. Дитина, буття найближчої святості, являється романтикам як символ Божого дитинства людини, що шукає контакт з абсолютним і у цьому зв'язку знаходить гармонію та сенс «польської жертви». Доктрина поєднання, космосу, яка раніше поєднувала дитину з природою, тепер об'явилася у її зв'язку з небом. Романтики багато говорили про дітей-мучеників або метафору дитячості використовували для означення національних страждань. Тема мучеництва дітей прослідковується на протязі усієї III частини «Дзядів» Міцкевича. А що краще могло б передати невинний характер страждань ніж незаслужена мука чистої, безгрішної дитини? Цілу трагедію польського народу окреслено іменем «дитячої жертви». (продовження)

Страждати чисту, невинну, надзвичайно вразливу дитину змушують і українські романтики. Так чинить Тарас Григорович Шевченко в перший період своєї творчості у, наприклад, віршах «Лілея» і «Русалка», які мають форму романтичних балад. Окрім цього, у вище згаданих творах та у поемах «Княжна», «Відьма» Шевченка присутнє дітогубство, згвалтування доньки батьком – страхітливі злочини - як елемент «романтики жаху». Дитяча постать «допомагає» відкривати таку темну сторону буття, як божевілля, у Шевченкових поемах «Відьма» та «Сова», де матері втрачають розум через злочини, вчинені проти їхніх дітей та через знущання над ними.

Як відомо, у романтичній поезії науковці виділяють кілька тематично-стильових течій. Серед них - фольклорна, що орієнтувалася на народну творчість, творчо переробляла легенди, перекази, вірування тощо, протиставляла реальний і фантастичний світи,

людину і нечисту силу, відходила від міфології у сферу реальних людських стосунків. В Україні романтична народна міфологія і демонологія знайшли надзвичайно родючий ґрунт. Окрім чортів, що постають з дітей, які померли нехрещеними, українських романтиків цікавлять інші представники нечистої сили, як от: домовики, лісовики, чугайстри, вовкулаки, упирі, відьми, мавки, русалки. Власне образ русалок (утоплених нехрещених дітей), які вважалися трагічними фігурами, чим підкреслювали трагізм романтизму, обрав для своїх трагічних балад Тарас Григорович Шевченко, для якого інтерес до народної демонології як до частини життя, що його оточувало, був природнім («Причинна», «Русалка»). Поруч із демонічними дітьми в творчості Шевченка рясніє від дітей-сиріт і байстрюків. Як відомо зі спогадів сучасників та із «Щоденника» самого поета, Тарас Григорович дуже любив дітей, намагався проводити з ними свій вільний час. Пам'ятаючи про нелегкі переживання своїх дитячих років, що незагоєною раною залишилися в душі українського генія, Шевченко створює персонажів – дитину-сироту, яка сама змушена дбати про себе, заробляючи на окраєць хліба і яка об'єднує немало кількість поетичних та прозових творів («Тяжко-важко в світі жити...», «На вічну пам'ять Котляревському», «Добро, у кого є господа...», поеми «Катерина», «Гайдамаки», «Тризна», повісті «Варнак», «Музикант», «Художник», «Несчастный» та ін.); сироту-байстрюка, який здебільшого повторює долю сироти («Лілея», «Русалка», «Відьма», «Титарівна», «Марина», «Петрусь», «Слепая» та ін.) Проте, існують у Шевченка і щасливі діти – котрі народилися й виростили в повних родинах або були всиновлені («Невольник», «Княжна», «Царі» та ін.)

Романтична дитина, яка втілює у собі весь людський досвід, аж до смерті, і яка через розпач буття часто-густо милується смертю, у такій постаті з'являється і в українській літературі. Проте, з'являється пізніше, ніж в Європі, бо в кінці 19 століття, як індикатор морального здоров'я суспільства. Часто це знедолена, бідна дитина, іноді сирота, яка потерпає від матеріальної скрути чи позбавлена родинного затишку і тепла. Автори змушують своїх дитячих персонажів важко хворіти, піддаватися моральним тортурам, нерідко теж позбавляють їх життя, відверто промовляючи таким чином, що суспільство, в якому немає місця для майбутнього щасливої дитини, не може існувати. Особливо трагічними є діти у Бориса Грінченка («Дзвоник», «Каторжна», «Палії») та Панаса Мирного («Морозенко»). Наталя, дівчинка із «Дзвоника» Грінченка, настільки погано почувалася в притулку для сиріт, що просить дозволу у виховательки втопитися в колодязі.

Дитяча психологічна проза в українській літературі з'являється на початку 20 століття. Залишаються успадковані від попередників трагізм життя і смерть дитячої постаті, проте, відбувається заглиблення у внутрішній світ маленької людини, представлення її логіки і мотивацій, моральних зацікавлень, ставлення до світу дорослих.

Â